

Valčáková, Pavla

Stsl. názvy chleba a jejich kontinuanty v jihoslovanských jazycích

In: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca. IV, (Příspěvky přednesené na IV. balkanickém sympoziu v Brně ve dnech 25. a 26. května 1994)*. Dorovský, Ivan (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1995, pp. 117-123

ISBN 8021011580

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/122743>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

STSL. NÁZVY CHLEBA A JEJICH KONTINUANTY
V JIHOSLOVANSKÝCH JAZYCÍCH

O tom, že hlavní potravou Slovanů bylo jídlo připravované z obilovin, svědčí četné nálezy obilnin na slovanském území v 8.–9. stol. Kromě staršího způsobu konzumace zrna v kašovité formě byla rozšířena úprava pečením.

Slované znali a pekli chleby odedávna. Původní chléb byly asi přesné placky z nekvašeného těsta, pečené v popelu na ohništi nebo na rozpálených kamenech.

Důkazem o dávném zdomácnění chleba na slovanském území je např. užití chleba jako obětního daru u starých Slovanů, jak vyplývá z neúplných popisů obřadů, které se konaly na počest pohanských slovanských bohů: bohoslužba zde vrcholila obětí, k níž patřil i chléb (Váňa 1990, 199n). Doklady v hebrejštině svědčí o existenci rituálu předkládání obětních chlebů na oltář také v židovském náboženství. Do bohoslužebných obřadů jej převzalo i křesťanství. V stsl. památkách existují slovní spojení *chlěby přědloženiya*, *chlěby přědloženyje* „chleby předkladné“ (kalk za ř. *ártói tés prothéseos*).

Stsl. *chlěbъ* „pečivo vyrobené z mouky, vody a kvasu“ znamenal synekdochicky i potravu vůbec. Označoval chléb kvašený na rozdíl od chlebů přesných, nekvašených (*kruchъ*, *oprěsnokъ*). Méně pravděpodobná je domněnka Moszyńského (Moszyński 1929, 1, 275n), kterou přijímá Sławski 1, 66, že *chlěbъ* bylo pečivo z nekvašeného těsta. Moszyński sám později tuto svou teorii odmítá (JP 32, 199).

Z názvu pečiva se význam přenesl později na tvar pečiva – „bochník, šiška chleba“. Poslední význam se vyskytuje ve všech jsl. jazycích, pro současné sln. *hleb* je to význam hlavní (*hleb kruha*). Sln. slovo je i pojmenováním určitého tvaru jiných potravin: např. ve spojení *cuker v hlebih* označuje homoli cukru. Podobně je tomu v germ. jazycích, sr. stisland. *hleifr braud*, něm. *Laib Brot*, *Brotlaib*, angl. *loaf of bread* „bochník chleba“, *sugar loaf* „homole cukru“.

Ve většině slovanských jazyků znamená *chléb* i „obilí, zrno“. V těchto významech je slovo doloženo ve všech jihoslovanských jazycích, sr. b. *chljab*, starší *chljeb*, dial. *lep* (BDial 3, 98), mk. *leb*, dial. *ljap* (Malecki), srb. *hleb*, ch. *hljeb*, sln. zast. a kniž. *hléb*. Název pro obilí se v ie. jaz.

často promítá do pojmenování pokrmu z něho připraveného, sr. např. stir. *bairgen* „chléb“ : velš. bret. *bara*, stangl. *bere* „ječmen, špalda“, ir. *arān* „chléb“ : ir. *arbor* „zrno, obilí“, lit. *duona* „chléb“ : skrt. *dhanya-* „zrno, obilí“, lot. *maize* „chléb“ : lot. *miezis* „ječmen“.

Kontinuanty psl. *chlěbъ* mají v jsl. jazycích kromě sln. ještě význam „živobytí, obživa“ (sr. b. *vádja si chljába*, mk. *si go vadi lebot* „vydělávat si na živobytí“, srb. ch. *imati hleba u rukama* „mít zajištěnou existenci“). Pojetí chleba jako živobytí, obživy je např. patrné i ve stsl. slovním spojení *uchlěbiti iměnije* „rozdat majetek na jídlo pro chudé (tj. směnit majetek za potravu, za obživu)“, nebo ve stangl. slovním spojení *hláfweard*, *hláford* „hospodář“ (ze stangl. *hláf* „chléb“, *weard* „nosit, přinášet“, tj. „ten, kdo přináší chléb (obživu)“, odtud střangl. *lówerd*, angl. *lord* „pán ap.“).

Význam „majetek“ je doložen u názvů chleba ve sl. jazycích, v. srb. *hleb*, ch. *hljeb* „majetek“ (např. srb. *sagradio sebi zadužbinu o svom lebu i o svome blagu*, Rj, č. dial. *přišel z chleba* „přišel o statek, o majetek“, PSJČ).

„Hospodářství, majetek, jídlo“ jako původní význam psl. **chlěbъ* předpokládá Martynov 1963, 85. Domnívá se, že slovo označující základní produkt hospodářství mohlo původně označovat majetek obecně a uvažuje o sém. vývoji „majetek, bohatství“ (označení hlavního produktu hospodaření) – „chléb“ (část tohoto produktu).

Chlěbъ je patrně již psl. výpůjčka z germánského *hlaiba-* „chléb připravovaný pečením“ (Dieffenbacher 1, 95, Lehmann 1986, 185n), které je v gót. *hlaifs* „chléb“, stisl. *hleifr* tv., něm. *Laib* „bochník, pecen“ aj. (např. MEW 87, Bern. 1, 389, Stender-Petersen 297–302, Kiparsky 1934, 199n, SM 8, 27n). Germánská slova vycházejí z ie. kořene **kloibho-* „na pánvi, plechu pečený chléb“, s nimi příbuzné ř. *klíbanos* „hliněná nádoba na pečení chleba“ z jeho ablautové podoby **klibho-* (Boisacq 470). Podobný význam má např. i stangl. *breowan* „připravovat pečením“, ze kterého je odvozeno angl. *bread*, něm. *Brot*, stejná motivace se objevuje i u ř. *ártos* „chléb“.

Další dva výklady sl. *chlěbъ* jsou méně pravděpodobné. Kozlovskij, AslPh 11, 386 vychází z příbuzenství slovanských a germánských slov (přejímá Pedersen, IF 5, 50 aj.). – Jóki, FUF 29, 215n označuje slovanské slovo jako výpůjčku ze staročinského *gliep* „rýžové zrní“, „živit se obilím“, což je nepravděpodobné vzhledem k tomu, že u Slovanů jde o slovo zakotvené bezpečně v praslovanštině a, jak již bylo řečeno, téměř všeslovanské.

Csl. *kruchъ* se ve významu „chléb“ vyskytuje až v mladších csl. památkách z 16. stol. (PROL.–MART.). Stsl. a starší csl. památky mají toto slovo v prefigované podobě *ukruchъ* (za ř. *klásmátón*) s významem „úlolek, drobet“ doloženo už v 11. stol. V dokladu z Jana 6,13 o zázraku rozmnožení chlebů, citovaném v Zogr Mar As Ostr (*isplъniše dъva na desęte koša ukruchъ otъ pęti chlębbъ jačbnęnychъ*) je *ukruchъ* „úlolek, drobet“ spojováno s *chlębbъ* „pečivo“. Do češtiny je ř. *klásmátón* nejčastěji překládáno jako „drobet“ (Žilka, Bible Kralická aj.). Novější překlady uvádějí na stejném místě „kousky“ (Col, Petřů) a „díly“ (Bible 1979). V sém. vývoji sl. *kruchъ* „kousek, díl“ („drobet“?) – „pečivo, chléb“ lépe umožňuje srovnání s opačným sém. vývojem *chlębbъ* („pečivo, chléb“ – „kus pečiva (bochník, šiška)“) výstižnější význam „kousek, kus, díl“. Podobně je ř. slovo překládáno např. v ruštině (*kuski*) a v neslovanských ie. jazycích (něm. *Stücklein*, fr. *morceau*, angl. *scrap*). V sém. vývoji *kruchъ* synekdochicky dochází k přechodu pojmenování části na celek, což je podmíněno způsobem konzumace pečiva: nízký nekvašený chléb se při jídle ulamoval. Sém. spojení názvu chleba (pečiva vůbec) nebo jeho části s pojmem lomivosti, lámání není ojedinělé, sr. např. r. *lomoľ* „kus chleba, krajíc chleba“, b. dial. *prichlébam* „přelomit, přepůlit (chléb, kus něčeho k jídlu)“ (BDial 7, 111).

Vedle významu „chléb“ v srb. *kruh, kriv, kruk, kru*, ch. *kruh* (dolož. již od 15. stol.), sln. *kruh*, b. pref. *ókruch* (BER) znamenají srb. ch. a sln. slova přenes. i „jakákoliv potrava“, „potrava duchovní“, „prostředek obživy, placená práce“.

Na starší csl. *ukruchъ* „úlolek, drobet“ sémanticky navazuje b. dial. *krúch* „kus (soli), homole (cukru)“ a deminutiva v ostatních jsl. jazycích: mk. *krušec* „zrnko“, *krušec sol* „zrnko soli“, srb. ch. sln. *krúšac* „kousek, hruška, zrnko“ a b. *krúchac* tv.

Psl. **kruchъ* je patrně nomen actionis od *krušiti* „lámat“. Tento starý význam, týkající se činnosti, se patrně dochoval, jak uvádí Slawski (3, 165), v slk. *krucha* „kus rozžhaveného železa připraveného ke kuti“ (Jg). Psl. **kruchъ* obsahuje ie. koř. **krou-s-*, který je i v ř. *krouo* „bouchám, tluku“. Ie. **krou-* je o-ová varianta ie. koř. **kreu-* „tlouci, bití“, ze kterého vycházejí germ. jazyky, sr. sthn. *hriuwān*, něm. *reuen* „kátí se“, *Reue* „pokání, žalost, zkroušenost, smutek“ (HER, sr. i sl. *krušiti* „tesknit, želet ap.“).

Sl. *krušiti* „lámat“ je dále příbuzné s lit. *kriausyti* „rozbít, lámat, drobit ap.“, *krúšti* „tlouci“, lot. *krauset* tv., ř. *krouo* „tluku“, *kroiós* „odložený“. Nejisté je příbuzenství s lat. *crusta* „kůra“, které uvádí Bern. 1,

629, o němž však W–H 1, 295 soudí, že je jiného původu. Z bulharštiny bylo slovo přejato do rum. *cruh* „chléb, koláč“ (Conev 2, 25, 40).

Stsl. csl. *oprěsnъкъ*, *oprěsnъčьnъ chlēbъ* „nekvašený, přesný chléb“ odpovídá v jsl. jazycích sch. *presnik*, *opresnik*, *oprešnjak*, b. st. a lid. *presnák*, *presník* (Gerov), sln. *oprěsen kruh*, *presnjáča*, *opresnáča*, *opresnik* „přesný, nekvašený chléb“, sch. *prijesnac*, *prinsnac*, *prijesnica*, mk. *presneg*, *presnec*, *presnik*, sln. *presnec* „placka, koláč z přesného těsta“. „Chléb, pečivo“ je sekundární k původnímu významu „svěží, čerstvý“, který se uchoval v b. mk. *prěsen* „čerstvý, svěží“ (b. *presen luk*, *chljab*, mk. *presni jajca*, *ribi*, *presna voda*), srb., ch. *prijesan*, *presan* (*prijesno meso*, *prijesna rana*), sln. *oprěsen* (*opresno mleko* „čerstvé, nezkašené mléko“).

Psl. *prěsnъ* „čerstvý, syrový“ je z **prěsk–nъ*, které je společné pro balt. a slovanské jazyky, sr. např. lit. *prėskas* „čerstvý“. Za příbuzné se sl. *prěsnъ* označuje většina etymologií i germ. *friskaz* tv., stfriz. *fersk*, niz. *vers* „čerstvý, svěží“, sthn. *frisc* „nový, mladý, svěží“, něm. *frisch* „čerstvý“, někdy však bývá příbuzenství *prěsnъ* – *friskaz* (např. Pfeifer 1, 477n) zpochybňováno. Z germ. jazyků přešlo slovo do některých sl. jazyků, sr. např. srb. ch. *frišak*, *frižak*, *vrišak* „čerstvý (nezkysaný, nesušený, nesolený ap.)“, a do jazyků románských (it. špan. port. *fresco*, fr. *frais*, vše „svěží, čerstvý“), odkud bylo přejato srb. ch. *frešak*, *fresak* (Str.–Tempsová 1958, 125). Germ. a baltská slova vycházejí z ie **pres–ko–s*, ve slovanských jaz. přistupuje k **pres–* přípona *–nъ* a ze *–skn–* vzniká stažením *–sn–* (Skok).

Sln. *presnec* je kromě toho i „svatební chléb, koláč“ a „velikonoční chléb, mazanec“. Poslední význam patrně souvisí s úlohou nekvašeného chleba jako rituálního pečiva při svátcích židovských velikonoč (stsl. *дъније/дънъ oprěsnъкъ*, *дъније oprěsnъčьни* je přejato prostřednictvím řečtiny z hebr., kontinuanty existují i v současných sl. jaz., např. v ch. *prisnik*, č. *přesnice*). Není vyloučeno, že pojmenování rituálního pečiva židovských velikonoč se přeneslo na rituální pečivo křesťanských svátků.

Na okraj lze ještě připomenout častý výskyt pojmenování chleba v jsl. lidových názvech rostlin, např. sln. *kozji presnec* „brslen obecný (Evonymus europaeus)“, srb. ch. *kukavičín*, *kukavičji hljeb*, *hleba* (*Secale cornutum*, v češtině *svatojanský chléb*) a *hljebovac* (*Artocarpus* L. – č. *chleboň*, p. *chlebowiec*, stejná motivace se u názvu této rostliny vyskytuje i v neslovanských ie. jazycích, srov. něm. *Brotfruchtbaum*, *Brotbaum*, angl. *Bread–Fruit–Tree*, *Bread–Tree*), b. dial. název houby *chlebnica*

Lactarius volemus (BDial 1, 150), sln. *kruh* „zimolez obecný, Lonicera xylosteum“, „jetel zaječí, Oxalis acetosella“. Pojmenování je většinou motivováno funkcí rostlin nebo jejich částí jako potravy pro lidi nebo zvířata.

ZKRATKY:

AslPh	Archiv für slavische Philologie. Berlin 1876–1929.
BDial	Bългарска диалектологија. Софија 1962n.
BER	Bългарски етимологичен речник. Red. V. Georgiev. Софија 1962n.
Bern.	Berneker E., Slavisches etymologisches Wörterbuch 1–2. Heidelberg 1900–1914.
Boisacq	Boisacq É., Dictionnaire étymologique de la langue grecque. 4. vyd. Heidelberg 1950.
Col	Col R., Nový zákon. Praha 1961.
Conev	Conev B., Istorija na български език, sv. 1–3. Софија 1919–1937.
Dieffenbacher	Dieffenbacher J., Deutsches Leben im 12. und 13. Jahrhundert. Leipzig 1907.
FUF	Finnisch-ugrische Forschungen. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde ... herausgegeben von E. N. Setälä und K. Krohn. Helsingfors – Leipzig 1894–1929.
Gerov	Gerov N., Речник на българският јазик 1–5. Пловдив 1895–1904.
HER	Gluhak A., Hrvatski etimološki rječnik. Zagreb 1993.
Hora	Hora K., Bulharsko-český slovník. Praha 1959.
IF	Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft. Založeno K. Brugmannem a W. Streitbergem. Strassburg, později Berlin–Leipzig 1892n.
Jg	Jungmann J., Slovník česko-německý 1–5. Praha 1835–1839.
JP	Język polski. Organ Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego. Kraków 1913n.
Kiparsky 1934	Kiparsky V., Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen. Helsinki 1934.
KZ	Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, begründet von A. Kuhn. Berlin 1852n.
Lehmann 1986	Lehmann W. P., A Gothic Etymological Dictionary. Leiden 1986.
Małecki	Małecki M., Dwie gwary macedońskie 1–2. Kraków 1934–36.
Martynov	Martynov V. V., Slavjano-germanskoje leksičeskoje vzaimodejstvije drevnejšej pory. Minsk 1963.
MEW	Miklosich F., Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien 1886.
Moszyński 1929	Moszyński K., Kultura ludowa Słowian. I–II. Kraków 1929–39.
Petrů	Petrů O.P., Ondřej M., Evangelia. Vatikán 1951.
Pfeifer	Pfeifer W., Etymologisches Wörterbuch des Deutschen 1–3. Berlin 1989.
PROL.–MART.	Prologus mensium a martio usque ad augustum, cod. chart. saec. XVII. foll. 235, in fol. serb. bibliothecae publicae labacensis.
PSJČ	Přiruční slovník jazyka českého. 1–8. Praha 1937–1957.
Rj	Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1–19. Zagreb 1880–1967.

Skok	Skok P., Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1–4. Vydal V. Putanec. Zagreb 1971–1974.
Ślawski	Ślawski F., Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków 1932n.
SM	Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Red. O. N. Trubačev. Moskva 1974n.
SSKJ	Slovar slovenskega knjižnega jezika. Red. M. Klopčič. Ljubljana 1980n.
Stender–Petersen	Stender–Petersen A., Slawisch–germanische Lehnwortkunde. Goteborg 1927.
1927	
Str.–Temptsová	Striedter – Temps H., Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen. Wiesbaden 1958.
1958	
Váňa	1990 Váňa Z., Svět slovanských bohů a démonů. Praha 1990.
W–H	Walde A., Lateinisches etymologisches Wörterbuch 1–3. 3. vyd. J. B. Hofmann. Heidelberg 1938–1956.
Zogr	Mar As Ostr stsl. prameny: Zogr – Codex Zografský, Mar – Codex Marianus, As – evangeliáf Assemanův, hlaholské památky z konce 10.–poč. 11. stol., Ostr – evangeliáf Ostromirův, rsl. památka z r. 1056–57. Podrobněji v. Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Red. J. Kurz a Z. Hauptová. Praha 1958n.
Žilka	Žilka F., Nový zákon. Praha 1933.

OLD SLAVONIC TERMS FOR BREAD AND THEIR CONTINUANTS IN SOUTH SLAVONIC LANGUAGES.

Bread as a meal prepared of cereals was one of the most fundamental foods of Slavs. As a proof we may use the fact, that it was being used as a sacrificial offering from the pagan until the Christian era, as it is obvious from Old Slavonic documents.

In written OCS. and CS. relics, these terms **chlěbъ**, **oprěsnъkъ** and **kruchъ** serve for indicating bread leavened as well as unleavened. Their continuants were preserved the best way in South Slavonic languages, including differentiation of names for bread and its form, for leavened and unleavened bread.

Original meaning of PS. **chlěbъ** is probably „industry, estate, property, riches“, thence by narrowing its meaning originates „bread“. In SoSlav. languages continuants *chlěbъ* denote leavened bread as opposed to SoSlav. continuation OCS. CS. *oprěsnъkъ*, *kruchъ*, where it concerns denotation of unleavened bread. Significance of „loaf, cone, piece etc.“ in SoSlav. languages (for example G. *Laib Brot*, *Brotlaib* „loaf of bread“, E. *loaf of bread* id., *sugar loaf* „cone of sugar“, OHG. *leib*, *hleib* „crumb, piece“ etc.).

The most characteristic is synecdochical transition „bread“ – „form of bread“ in SoSlav. *hleb* where obsolete and bookish „bread“ makes a transition into a newer „leaf, bread roll“ (*hleb kruha*), „piece“ (*cuker v hlebih* „piece of sugar, cone of sugar“).

In CS. *kruchb* (from *krušiti* „to break“) it is from meanings supported by evidence older „fragment, crumbs, piece“ besides newer „bread“. In SoSlav. languages have *kruh* and its derivations both meanings, the meaning „piece, fragment etc.“, are usually linked with diminutive.

OCS. and CS. *oprěsnъkъ, oprěsnъčьnъ chlěbъ* „unleavened bread“ have its continuants in all SoSlav. languages, where there was preserved in its full extent also the original meaning PS. **prěsnъ* „fresh“ besides the more narrowed „unleavened (not violated by leavening)“.

Spreading in popular awareness is witnessed by its translation to the names of plants in SoSlav. languages. The motivation for it is predominantly the reality, that a plant or its part are the main means of nutrition (they are the main bread) for certain specific group of animals.